

הארץ, "ספרים", 27.10.2004, 10

האם העברים דיברו עברית, ואם כן איך היא נשמעה?

מלשון יחידים ללשון אומה הדיבור העברי בארץ ישראל בשנים תרמ"ב-תרפ"ב נתן אפרתי. האקדמיה ללשון עברית, 260 עמ', 70 שקלים

שביט זהר

אחד ההישגים הגדולים ביותר של המפעל הציוני היה השלטתה של השפה העברית כשפה הרשמית של היישוב היהודי בארץ ישראל, הישג שאיפשר לחברה היישובית לבנות ליבה משותפת לבני היישוב החדש ונכסים משותפים. למרות שאין חולקים על עצם קיומו של פרויקט העבריות, שאלות רבות הנוגעות לתהליך מימושו עדיין נותרו לא פתורות: איך דיברו עברית בארץ ישראל של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20? מי היו דוברי השפה? באיזה סיטואציות דיברו בה? כיצד הפכו ילידי הארץ לדוברים טבעיים של השפה, הלומדים, קוראים וחיים את כל מסגרות החיים שלהם בעברית? מתי ואיך הפכה העברית מלשון ששימשה לצורכי הפולחן, או לתקשורת בין יהודים בני עדות שונות שלא היתה להם שפה משותפת אחרת, לשפה טבעית וילידית? מהעדויות של בני התקופה עולה שהתשובות לשאלות אלה תלויות במידה רבה בנקודת המבט של המתבונן. שלמה צמח, שהגיע לארץ בראשית תרס"ה, סבר שיושבי הארץ היהודים, אנשי היישוב החדש והישן כאחד, אינם יודעים עברית ותיאר בזיכרונותיו את מצבה העגום של ידיעת העברית: "עולי תרס"ד-תרס"ה מצאו את ארץ ישראל שפלה, מנוונת וירודה והדיבור העברי לא נשמע באווירה". דויד בן גוריון מצא בארץ ישראל של אותן שנים את "ניצני התחייה" ותיאר כיצד כובשת לה העברית דריסת רגל בכל מקום: "נמצאתי בין אחי על אדמת א"י (...). התחייה העברית הנה הנה! השלטים העבריים שבכל חנות, הדיבור העברי בחוצות, בבתי המסחר וברסטורנטים - ניצני התחייה". ואילו ד"ר יהודה ליב בנימין קצנלסון (בוקי בן יגלי) הגדיל לעשות עוד יותר כאשר תיאר את רשמיו מממדי ידיעת השפה בארץ ישראל ומנוכחותה של העברית בכל תחומי החיים. במאמר שפרסם בשנת תרס"ט ב"האור" תיאר אותה כ"שפת ההמון" וכ"שפת השוק" שחדלה להיות שפת הספר והסופרים בלבד. האם תיאר שלמה צמח בדבריו (שנכתבו ככל הנראה מפרספקטיבה מאוחרת של עשרות שנים) את המצב לאשורו, או שמא הפריז בתיאור המצב העגום של השפה כדי להאדיר את מפעלה של העלייה השנייה? האם תיאר דוד בן גוריון את המציאות כפי שביקש שתהיה ולא כפי שהיתה? האם הסתנוור בוקי בן יגלי מעצם העובדה שפגש יהודים שדיברו עברית בחיי היום יום, עד שהפריז מאוד בהערכת היקף הצלחתו של פרויקט העברית? למרות הכותרת המבטיחה, ספרו של נתן אפרתי על הדיבור העברי בשנים תרמ"ב-תרפ"ב אינו משיב על השאלות הללו. הספר מציג סיכום מקיף של הידע הקיים בכל הנוגע למאבקם של כמה אישים ושל חלק ממוסדות היישוב והמוסדות הציוניים למען הפיכת העברית לשפת היישוב החדש. אלה הן השאלות שבהן ממשיך רוב המחקר להתרכז עד היום, ועניין זה תועד ונחקר לא מעט. לכן גם חלק ניכר מהדברים המוצגים בספר ידועים, אם כי יש ערך רב בהצגת התמונה המלאה של המעורבים במאבק להפיכתה של העברית לשפה הרשמית ולשפת היום יום של היישוב היהודי בארץ ישראל. אפרתי מוסיף על כך לעתים מידע מעניין הלקוח מהחומר הארכיוני העשיר המצוי ברשות ארכיון האקדמיה ללשון עברית או ארכיון המכון ע"ש אהרן מ' מזיא. הספר עוקב אחר הכרונולוגיה של המאבק על הדיבור העברי, ובעניין זה מעניין במיוחד הוויכוח שנמשך יותר משני עשורים על מקור הסמכות ומקור הכוח: מי יכריע בקביעת מלים חדשות? למי הסמכות להמציא מלים חדשות? האם מותר להמציא מלים, או שיש להקצות לצרכים החדשים מלים המצויות במקורות? על הסמכות לבנות את המילון החדש של הלשון העברית התחרו באותן שנים שני גופים: אנשי אגודת המורים ואנשי ועד הלשון העברית, שהוקם באסיפת הייסוד של אגודת המורים, אבל התנתק ממנה וסירב לקבל את מרותה. אנשי אגודת המורים סברו, ובמידה רבה של צדק, שאין מצוי מהם באיתור הצרכים הדוחקים של השפה. הם אלה שהיו צריכים לתת מענה יומיומי לתלמידי בית הספר ולהורות בעברית שורה של מקצועות שלצורך הוראתם היו מוכרחים למצוא פתרונות מיידיים. בשל הקשר היומיומי שלהם עם ההורים והתלמידים הם חיו את דופק החיים של השפה המתחדשת ויכלו לחוש בפעילות טוב יותר מאנשי הוועד ללשון שנחשפו פחות ליום יום של השפה, אבל ראו עצמם ראויים יותר מהמורים להכריע בשאלות הכניסה להיכל השפה. תפיסתם גם היתה בדרך כלל יותר טהרנית ויותר מנותקת מהמציאות. ביאליק, לדוגמה, הלעיג על ההמצאות הלשוניות של בן יהודה וכינה אותן "פבריקה של מלים", אבל גם הוא היה שותף (פעיל ומוצלח) להמצאת מלים חדשות בעיקר לאחר שעלה לארץ. המאבק הזה בין ועד הלשון (הגלגול המוקדם של האקדמיה ללשון) בעל הנטיות הטהרניות והניסיון לשמור על השפה ה"גבוהה" וה"יפה" לבין היום יום, שנגח בשפה שוב ושוב, איפיינו מטבע הדברים את התפתחותה והתגבשותה של הלשון העברית וממשיכים לאפיין אותה עד היום. לעומת המאבק הנמשך גם היום בין ההתפתחויות בשפה הנובעות מהיום יום לבין ניסיון האקדמיה להגן ולשמור עליה, חלק מהמאבקים שנוהלו אז הסתיימו כבר בסוף שנות העשרה או בתחילת שנות העשרים, ובראש ובראשונה ההכרעה על היות העברית השפה המשותפת לבני היישוב היהודי, וההכרעה בדבר המבטא והכתיב. חשיבות עצומה למימוש ההכרעות האלה היתה בהחלטת ממשלת המנדט לראות בעברית את אחת השפות הרשמיות של פלשתינה א"י. החלטה זו איפשרה להשליט את העברית, שלא רק על בסיס וולונטרי, במרחב הציבורי, במוסדות הציבור וכמובן במערכת החינוך. הפרק המתאר את המאבק להכרה בשפה העברית כלשון רשמית של היישוב היהודי בא"י, לצד האנגלית והערבית, הוא

אחד המעניינים בספר. המאבק הסתיים בהצלחה עם הקביעה בסעיף 22 של כתב המנדט על א"י, שאנגלית, ערבית ועברית יהיו השפות הרשמיות של א"י, ושחובה לפרסם את כל הפקודות, המודעות הרשמיות והתפסים הרשמיים של הממשלה בערבית ובעברית. לא בכדי כינה יוסף קלוזנר במאמר בעיתון "הארץ" את פקודת הנציב העליון בדבר השימוש בלשון הרשמיות "מאורע היסטורי" וראה בפרסום זה את "מגילת הזכויות של לשוננו הלאומית". פרויקט העבריות, שבמסגרתו הפכה העברית לשפה הלאומית של החברה היהודית בא"י, התרחש בשני מישורים. האחד, המישור של המוסדות והפרטים שנלחמו למען מימושו תועד במחקר וברומנים (כולל ספרה של דבורה עומר, שתרם תרומה מרכזית לאופן עיצובו של מיתוס בן יהודה ביישוב). גם סיפורי היריבויות בין הלוחמים למען העברית לבין מי שלא האמינו ביכולתה לשמש כשפת הלאום המתחדש תועדו היטב, וכמובן הסיפורים על היריבויות האישיות, כולל היריבות בין דויד ילין לאליעזר בן יהודה - כל אלה זוכים לתיאור נרחב בספרו של אפרתי. המישור האחר - מרתק לא פחות ואפילו יותר - הוא זה של המציאות הלשונית שבה לקחו חלק שחקנים רבים שהיו אמורים לממש את הפרויקט ולהעלות את הדרמה של תחיית העברית. המחקר מיעט יחסית לעסוק במישור זה, בתהליכים שבהם הפכה העברית לשפה חיה ונושמת שיכלה למלא את כל צורכי התקשורת של החברה היהודית. למרבה הצער, גם הספר הזה אינו מוסיף הרבה על הידע הקיים, וחבל. הרי אחת השאלות המסקרנות ביותר בנוגע לתחיית העברית היא מה היתה הסיטואציה הלשונית בא"י, ובאופן קונקרטי יותר - איך נשמעה שיחה בין יהודים בני עדות שונות, ששפת אמם היתה יידיש או לדינו, ואיך נשמעה שיחה בין יהודי שמבטאו אשכנזי לבין יהודי ארץ ישראלי שמבטאו ספרדי, ועד כמה היתה אפשרית התקשורת ביניהם. איזה עיתונים נמכרו בארץ ובאיזה שפות, איזה ספרים היו בספריות ומי קרא בהם - אלה הן מעט דוגמאות לשאלות שעדיין לא ניתנה עליהן תשובה מקפת. מספרו של אפרתי ברור שעד היום לא נערך מחקר המשיב על השאלה באיזו מידה נפוצה העברית כשפת הדיבור בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. הארכיונים ועדויות של בני התקופה מספקים לא מעט חומר על המאבק להפיכת העברית לשפת היישוב העברי בא"י, אבל מספקים מעט נתונים על ממדי ידיעת העברית ועל אופן הידיעה שלה, ועוד פחות מכך עדויות של ממש (הקלטות של דיבור חי) על האופן שבו דיברו בני העלייה הראשונה והשנייה. מצער שאפרתי לא ניסה לערוך סינתזה גם של המעט העומד לרשותנו. לדוגמה, בשנת תר"ע התפרסמו נתונים בידי אדמי (אפרתי לא מבהיר אם ניסה לאתר את זהותו) ולפיהם היו בא"י (בירושלים, יפו, המושבות, השומרון והגליל) בראשית העשור השני של המאה העשרים לא פחות ממאה משפחות שדיברו רק עברית. האם יש דרך לאמת או להפריך את הקביעה הזאת? ממאמרה מאיר העיניים של ציפורה שחורי-רובין, על גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה, עולה תמונה של מאבק מתמשך בין גני ילדים שנהלו בצרפתית לבין הניסיון, שבין מוביליו היה דויד יודילביץ, להחדיר לגני הילדים את העברית. ממי צלח הניסיון הזה, ומתי הפכו הגנים למקום שבו דיברו עברית? זאת ועוד, יש מקום לסברה שהעברית תפסה לעצמה מקום גם בקרב בני היישוב הישן. לא ברור עד היום עד כמה נפוצה העברית כשפת יום יום גם בקרב אנשי היישוב הישן, אבל אפרתי עצמו מצטט מאמר שהתפרסם ב"האור" בשנת תרע"ג, שבו טען תושב של שכונת מאה שערים כי אנשי היישוב הישן קוראים עיתונים עבריים ומלמדים את ילדיהם עברית: "וגם האבות מתקנאים בהבנים ובכלל כולם מודים בנחיצות הדיבור העברי ומרגישים איזה תענוג רוחני כאשר יזמן להם המקרה לדבר עברית 'בהיתר' עם ספרדי או תימני". מספרו של אפרתי לא ברור עד כמה ממש היה בתיאור הזה, והאם ניתן לבדוק את ידיעת העברית והדיבור העברי בקרב היישוב הישן. קשה לדעת מהספר אם ניתן בכלל לשחזר את האופן שבו דיברו בני היישוב הישן עברית, אם אכן דיברו עברית. האם קיימות הקלטות, או שמא לא נותרה אף לא הקלטה אחת מהשנים 1881-1922, או הקלטות מאוחרות יותר של מי שגדלו בארץ ישראל בשנים האלה? שיטוט בארכיון בבית הספרים הלאומי מגלה שקיימות הקלטות רק מתקופה מאוחרת יותר, אבל ניתן אולי לשחזר לאחור לפחות חלקית את הדיבור שהיה מקובל קודם לכן. ואולי ניתן לעשות זאת באמצעות שחזור פרוטוקולים בלתי מעובדים של ישיבות ועד הלשון ואגודת המורים (לדוגמה). בארכיון של ראשון לציון מצויות הקלטות שנערכו עם ותיקי העליות בסוף שנות ה-80. באיזו מידה ניתן לשחזר על פיהן את אופן הדיבור בתחילת המאה? ואולי נמצא מפתח כלשהו בנשים שנשכרו לדבר עברית עם הילדים? אולם הספר אינו מציע כל מידע נוסף עליהן. האם נעשה ניסיון לנתח את ההקלטות המצויות בכמה ארכיונים? האם ניתן ניתוח סוציולוגי מלא לביוגרפיות (המוכרות היטב) של סוכני הדיבור העברי? האם נעשה ניסיון לנתח את הלקסיקון החדש ולעמוד על המלים שאומצו לעומת אלה שנדחו? מצערת גם העובדה שאין אזכור בספר של מחקרים חדשים כמו לדוגמה המחקר (הנזכר לעיל) של ציפורה שחורי-רובין על הגננות העבריות, או המחקר של יובל עמית שמציע ניתוח סוציו-תרבותי של החבורה שהתלכדה סביב בן יהודה ומצביע על המערכת המסועפת של הקשרים האישיים וקשרי העבודה ביניהם. אפילו לא כל מחקרי של בר אדון מקבלים ביטוי נאות בספר. ספרו של אפרתי מסכם היטב את הידע הקיים על המאבק על השלטת העברית, אך כמעט שאינו מציע ניתוח חדש של החומר הקיים. דומה שרוב השאלות המרתקות הנוגעות לדיבור העברי עדיין לא נחקרו ואולי אף לא נשאלו, אבל אין ספק שהפרויקט עצמו של הדיבור העברי זכה להצלחה רבה. אם בשנת תר"ע יכול היה העסקן העברי הציוני זלמן עפשטיין להביע את חוסר הנחת שלו מפרויקט העבריות: "אך מפריזים מאוד על המדה אלה האומרים כי בא"י כבר הכל מוכן וכי שפת עבר היתה כבר שם לשפה חיה", הרי שכמה חודשים לאחר הקמת המדינה לא היה עוד ספק בדבר: שפת עבר היתה לשפה חיה ושיעור דוברי העברית בקרב ילדים עד גיל 14 הגיע ל-93.4%. ספרו של אפרתי נותן תמונה מקיפה ומסכמת של המאבק למען העברית, אבל האפוס הגדול שבו הפכו רוב הילדים בא"י לדוברי עברית מחכה עדיין לחוקריו. ספרה של פרופ' זהר שביט, "עבר ללא צל: תמונת העבר בסיפור הגרמני לילדים", ראה אור בספריית אופקים, הוצאת עם עובד

פורסם בתאריך-27/10/2004